

## ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

### Праця Я. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» \*

Видавець збірників "Старина и новизна" (1772—1773), член Вільного економічного товариства, уродженець Полтавщини Василь Рубан розвинув у 70-х роках XVIII ст. в Петербурзі бурхливу діяльність щодо написання і надрукування невеликих за обсягом оглядових географо-статистичних та історичних праць про Україну, зокрема, "Краткие географические, политические и исторические сведения о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, также списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая" (СПб., 1773. — 99 с.); "Краткая летопись Малые России с 1506 по 1776 год с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; также землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений" (СПб., 1777. — 248+60 с.); "Землеписание Малые России, изъясняющие города, местечки, реки, число монастырей и церквей, сколько где выборных Козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось; також дополнение о полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись, как и дополнительная ведомость о церквях всех тамошних епархий" (СПб., 1777.- 118 с.) «І.

Найтисніші ділові стосунки з найвищими державними урядовцями при Катерині II — Потьомкіним та Безбородьком позитивно вплинули на службу кар'єру В. Рубана і його незалежне становище у науково-творчій діяльності. Українознавчими проблемами В. Рубан зацікавив і свого небожа Григорія Калиновського, що служив прапорщиком одного з армійських полків у Петербурзі. Небіж виправдав сподівання дядька. 1777 р. останній мав змогу видати зібрані Г. Калиновським в Україні матеріали окремою книжкою "Описание свадебных простонародных украинских обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии» (дослідники-українознавці вважають, що вона започаткувала українську етнографію)<sup>62</sup>.

Найбільший резонанс як у Росії, так і в Україні викликало здійснене В. Рубаном мемуарне видання під назвою "Пешеходца Василия Григоровича-Барского Плаки Албова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное» (СПб., 1778. -- 786 с.). Неабиякий інтерес читачів змусив перевидати книгу в 1785 і 1793 рр.<sup>63</sup>

Як бачимо, земляки Я. Марковича, які раніше від нього осіли в імперській столиці, робили спроби продемонструвати патріотичні почуття

\*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 1.

українців шляхом написання й опублікування хоч би фрагментарних далеко не завжди високого наукового рівня праць про Україну. Безперечно, їх читав Я. Маркович. Він, зокрема, робив виписки з публікацій журналу Ф. Туманського "Зеркало света", в якому надруковано чимало різноманітних матеріалів про Україну, особливо з її історії<sup>64</sup>.

У зошиті Я. Марковича, названому "Выписки для древней истории России. Начаты в 1787 г.", О. Лазаревський виявив цитати з таких праць: російською мовою: 1) "Ответ Болтина на письмо князя Щербатова"; 2) "Скифская история" Лизлова; 3) "Записки касательно Российской истории" Катерини II; 4) "Ядро Российской истории" Хілкова; 5) "Опыт о Библиотеке Академии наук" Бакмейстера; 6) "Опыт повествования о России" Єлагіна (Я. Маркович використовував рукопис цієї тоді ще не надрукованої праці); 7) "Церковный словарь" протоієрея Алексеєва; 8) "Российская история" Левека; 10) "Академические известия", III том за 1779 р.; 11) "Три рассуждения о трех главнейших древностях российских" Тредьяковського; 12) "Словарь Российской Академии"; іноземними мовами: 1) "Rusische Reich" Зонтага; 2) "Voyage de milady Cravena Constantinople par la Crimée"; 3) "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" Гердера; 4) "Religie der muscoviters".

Коментуючи це документальне свідчення працелюбності Я. Марковича, О. Лазаревський зазначає: "Уже один этот список показывает, что Маркович, готовясь к изданию своих "Записок", прочитал немало таких сочинений, которые были далеко не в постоянном обороте даже и тогдашних цеховых ученых; для этого достаточно указать на книгу Гердера "Ideen", из которой Маркович сделал три страницы извлечений о славах. Делая выписки, Маркович иногда присоединяет к ним и свои замечания, указывающие, что к источникам он мог относиться и критически"<sup>65</sup>.

Але історіографічна основа Марковичевих "Записок" набагато ширша, бо в них знаходимо навіть посилання на твори Плутарха, Геродота, Нестора, Синописис, "Російську історію" Щербатова, "Давню Російську історію" Ломоносова, праці Леклерка, Пуффендорфа, географічний словник Полуніна і Міллера, "Annales de la petite Russie" Шерепа, Стрийковського, Коховського, Веспансіяна, "Yber Ruslands Handel" Фріде. Знову наведемо висловлювання О. Лазаревського з цього приводу: "Отсюда мы видим, что тот ученый аппарат, с которым двадцатилетний Маркович приступал к своему труду, представляется во всяком случае замечательным по полноте, особенно, если к этому аппарату присоединить еще и те личные наблюдения Марковича «над жителями и произведениями» Малороссии, о которых он говорит в предисловии к своей книжке"<sup>66</sup>.

Рукопис її готувався автором досить швидко. У середині 1797 р. Я. Маркович повідомляв матері: "В свободное время занимаюсь я составлением одной книги, которую посвящать хочу Дмитрию Прокофьевичу Трошинскому"<sup>67</sup>. Дійсно, коли книжка побачила світ (дозвіл цензури на її видання датовано 23 січня 1798 р.), читачі могли прочитати на її перших сторінках присвяту цьому сенатору, удостоєному найвищого, згідно з державним табелем про ранги, чиновницького титулу — таємного радника. Безпосередньо до Трошинського, який, до того ж, був однодумцем українських автономістів кінця XVIII ст.<sup>68</sup>, звернена й коротенька авторська передмова. В ній Я. Маркович, добре обізнаний з "українофільськими" суспільно-політичними симпатіями Трошинського і графа Безбородька, наголосив, що головним спонукальним мотивом при створенні енциклопедичної праці про Україну була любов до неї: саме їй - "мать - стране своей" її "юный сын" присвятив цей "первый опыт своих познаний и чувствований".

Тут же підкреслюється енциклопедичний підхід автора до наукового опису України, не пов'язаний лише з одним циклом гуманітарної чи природознавчої галузей (за авторським тлумаченням: "Еще до сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью Историка или Физика...."). Це авторське кредо повторене у вступі "От сочинителя": "Славный натуралист Линней удивляется, что страна, так щедро природою благодетельствованная, какова Малороссия, не заманила к себе ни физиков, ни историков. Давно похитила смерть сего друга натуры; если б он жив был, то до сих пор, может быть, удивлялся б тому. Я имел удовольствие жить в сей приятной стране и занимался рассматриванием ее жителей и произведений. Все, что мне казалось примечательным, полезным, новым, записывал я в своем журнале, рассуждал о том или сравнивал с мыслями авторов, писавших прежде о тех же материях. Наконец, мне хотелось, чтобы и другие могли судить о успехе наблюдений моих, — и вот главнейшая причина, почему издаются сии Записки. В каждой части помещены будут статьи из древней и новой малороссийской истории, черты, объясняющие характер жителей, гидрографические и топографические описания, общее исчисление минералов, растений и животных, находящихся в разных частях Малороссии, и частная история примечательнейших пород оных и проч. и проч." <sup>69</sup>.

Якщо підрахувати сторінки Марковичевої книжки (Присвята, передмова і вступ — 8 с.; основний зміст — 99 с.; кінцівка "Погрешности и замечания" - 4 с.), то її загальна кількість становить 111 с. (порівняймо з обсягом трьох частин першого видання "Ене'ици" І. Котляревського, що вийшла у світ того ж року: 32 + 38 + 72 = 142 с.). Отже, обидві книги, що мали значний розголос у сучасників, відіграли важливу роль у розвитку української національної культури й науки та стимулювали зростання масової (звичайно, серед верхніх освічених шарів суспільства) національної свідомості, стали чинниками започаткування процесу українського національного відродження, за оформленням не справляли великого враження. Але це був той випадок, коли багатий внутрішній зміст переважав надто скромну зовнішню форму.

Зокрема, Я. Маркович зумів стисло висвітлити низку важливих питань минулого і тогочасного України, що надало його книзі енциклопедично-інформаційного характеру. Зібраний, проаналізований, систематизований і синтезований різноманітний за походженням і сутністю фактичний матеріал розподілено на шість глав, а саме: 1) "Историческое изображение страны, называемой ныне Малой Россией, с древних времен до первого на десять века"; 2) "Взгляд на прежнее и нынешнее гражданское устройство Малороссии"; 3) "Общее физическое описание Малороссии"; 4) "Характеристика малороссиян"; 5) "Малороссийская гидрография или описание историческое и физическое примечательнейших рек, текущих в Малороссии"; 6) "Исчисление минералов, открытых до сего времени в Малороссии". Отже, зміст книги претендує на всебічне подання читачеві основних відомостей з гуманітарного, суспільствознавчого циклу наук (історії, правознавства і державознавства, етнографії) та природознавчого циклу (загального природознавства, гідрографії та мінералознавства).

Цілком логічно книжка розпочинається з історичних відомостей про Україну (за термінологією автора — Малоросію), яку він вважає "колыбелью Россов, потому что предки оных сарматы, скифы и славяне поселились там прежде и построили первые города"). Як бачимо, Я. Маркович чи не першим увів до наукового обігу при поясненні етногенезу корінного населення українських земель уявлення про них як своєї рідної колыски для

немовляти. Але воно не мало нічого спільного з настирливо втовкмачуваною у масову суспільну свідомість громадян СРСР заідеологізованою пропагандистською, не підкріпленою переконливими науковими аргументами концепцією про колиску так званої, по суті вигаданої, давньоруської народності. З цього питання можна простежити певний зв'язок з пам'яткою української історіографії "Историею Русов или Малой России" - цією "вічною книгою буття українського народу", за визначенням українського історика діаспори нашого часу О. Оглоблина<sup>70</sup>.

Наведемо докази на підтвердження цієї думки. По-перше, більшість найавторитетніших дослідників, які займалися вивченням історії створення "Истории Русов" (М. Слабченко, С. Возняк, О. Оглоблин, В. Шевчук, В. Кравченко), не сумніваються, що вона написана у XVIII ст., точніше наприкінці його. Отже, розповсюджувалася вона тоді нелегально у багатьох списках як твір антиімперського спрямування і не могла обминути дослідницької уваги Я. Марковича, який тоді збирав і опрацьовував усе, що стосувалося України, зокрема її історії. Це тим більш вірогідно, якщо вважати достовірними висловлені й аргументовані дослідниками гіпотези про авторство "Истории Русов". Серед них називають О. Безбородька, О. Лобисевича, А. Худорбу, тобто знайомих Я. Марковича або його земляків з Гетьманщини.

По-друге, дослідники здавна вбачають в авторі "Истории Русов" виразника суспільно-політичних настроїв українських автономістів кінця XVIII — початку XX ст. До їх числа належали й Я. Маркович та Д. Трошинський, який у Петербурзі підтримував якнайтісніші зв'язки з тамішніми українцями, орієнтувався на західну модель державотворення (пізніше Куліш назвав його "лордом за французькою моделлю російських лордів"), був найосвіченішою людиною серед високих російських сановників (його особиста бібліотека, в якій налічувалося 4500 книжок, була одним із найбагатших за кількістю і змістом приватних книжкових зібрань у Російській імперії кінця XVIII -- початку XIX ст.; причому власник охоче позичав книжки знайомим, які виявляли до них інтерес)<sup>71</sup>.

По-третє, близькими за етимологічним та етнічним тлумаченням є згадувана вище "колыбель Росов" або "Русов" (нібито так назвали мешканців Київської землі за їх русьве волосся їх північні сусіди з Новгородського князівства, заснованого Рюриком і його нащадками) і "Русинами или Русняками по волосам", про яких розповідає "История Русов"<sup>72</sup>. Обидві історіографічні пам'ятки, запозичуючи з давньоруського літопису Нестора відомості про народи, що з перших століть н. е. заселяли придніпровські рівнини, — сарматів, скіфів, обрив (як вдало висловився В. В. Кравченко, розчиняють їх "в загальному "слов'янському морі")<sup>73</sup>.

Однак подібна за змістом близькість не є випадковою. Вона, по-четверте, відображає спільність (і слабкість з точки зору сьогоденного рівня історичної науки) джерельно-історіографічної бази, на яку спиралися автори "Записок о Малороссии" й "Истории Русов" при висвітленні питань давньоруської історії: у Я. Марковича — прямі посилання на Несторів літопис, Синопис, праці М. Щербатова, М. Ломоносова, І. Болтіна; використання цих же джерел автором "Истории Русов" доводять сучасні фахівці — історіографи<sup>74</sup>.

Поряд з посиланням на давньоруський літопис Я. Маркович першим в українській історіографії посилається на археологічні знахідки (римські та грецькі монети перших століть нашої ери) як найдостовірніше історичне джерело, що свідчить про міцні торговельні зв'язки населення Придніпров'я з мешканцями інших земель — за сучасною термінологією, далекого зарубіжжя).

Початкові сторінки історії Києва Я. Маркович викладає за літописною розповіддю про трьох братів — засновників міста, а тлумачення до цього подає за "Российской историей" М. Щербатова, згідно з якою брати були "начальниками обрвов, потому что имена их соответствуют древним персидским словам, означающим "достоинство"; категорично відкидає думку про слов'янське походження Кия, "ибо первый историк наш таким полагает приход народа сего несколько позже... Славяне жили сначала на Танаисе или Дону, потом — на берегах Дуная... В половине пятого века перешли они к Днепру и поселились на берегах его, завладели Киевской областью" <sup>75</sup> (причому цей висновок обґрунтовується не тільки посиланням на один з найбільших тоді російських авторитетів — М. Ломоносова, а й на шойно випущену у світ у Німеччині історико-філософську працю Йогана Готфріда Гердера (1744—1803) "Ідеї до філософії історії людства" (ця основоположна народознавча праця, автор якої підніс творчу роль кожного окремого народу, зокрема слов'янських, як рушійної сили у загальному історичному процесі, сколихнула тоді історіософську думку Європи, мала вплив і на розвиток української історіографії протягом XIX ст.).

Дуже влучно висловився про суть історіософської творчості Гердера його співвітчизник видатний німецький поет Генріх Гейне. Він пишномовне проголосив: "Для Гердера все людство було ніби одна арфа у руці великого артиста, кожний народ уявлявся йому окремою країною, але він розумів загальну гармонію, що витікала з цих різних акордів" <sup>76</sup>.

Російською мовою чотиритомна Гердерова історіософська праця вийшла у світ аж 1829 р. Я. Маркович користувався її першим німецькомовним виданням 1784—1791 рр. Йому — фактично одному із зачинателів процесу українського національного відродження, як і трохи пізніше видатним чеським, словацьким, польським провідникам загальнослов'янського відродження, імпонували сповнені повагою до багатовікових культурних набутків та несхитною вірою у світле майбутнє слов'янських народів міркування та висновки Гердера, особливо публічно висловлене ним після подорожі 1769 р. по Україні переконання, що у майбутньому ця країна висунеться на передній край світового культурного поступу, "стане новою Грецією" <sup>77</sup> (зрозуміло, йшлося про стародавню Грецію, суспільство якої античних часів давало всім країнам зразки досягнень у галузях культури, науки, освіти).

Отже, Я. Маркович послідовно розповідає про історію земель Придніпров'я першого тисячоліття на основі виробленої ним концепції прогресивного розвитку тамтешнього населення. Прогрес він пов'язує передусім з поширенням християнства, якому приділяє велику увагу в книжці (це слід підкреслити, зважаючи на той факт, що один з найавторитетніших наших попередників у дослідженні "Записок о Малороссии" М. І. Марченко необґрунтоване (мабуть, на догоду панівній атеїстичній ідеології) твердив, нібито "автор "Записок" обійшов увагою традиційне для майже всіх істориків питання про хрещення Русі і поширення християнства", не надавав значення "релігійному фактору" <sup>78</sup>.

Рішуче відмежовуючись від "царства мечтаний и призраков", тобто міфологічних розповідей про минуле, Я. Маркович свій твір розпочинає з оповідання найдавнішого руського літопису — Несторової "Повісті временних літ" про проповіді християнської віри святим апостолом Андрієм у 33 чи 34 роках н. е. При цьому він посилається на літопис як на історичне джерело всупереч "новейшим писателям", які "сомневаются в сем" <sup>79</sup> (це натяк на імперську концепцію, яку настирливо пропагували в російській історіографії її найвизначніші діячі, починаючи від Василя

Татищева і кінчаючи Миколою Карамзіним: вони, заперечуючи факт перебування святого Андрія на київських горах, доводили, нібито насправді він проповідував у Новгороді<sup>80</sup>.

Отже, й у цьому дуже важливому у стародавній історії Східної Європи питанні Я. Маркович, обстоюючи достовірність відомостей Несторового літопису, наближався до "Истории Русов", де у біографії святого Андрія йдеться про Новгород-Сіверський<sup>81</sup>, що в українській землі. Тим самим, як слушно зазначив В. В. Кравченко, Україна з Києвом як її центром підносилася "як колиска "справжнього" православного благочестя", що характерно для української історіографії<sup>82</sup>.

Та й культурний поступ "Русской земли" після проголошення Олегом Києва її столицею Я. Маркович пов'язує з поширенням християнства. Черговий раз виявляючи найбільшу довіру вітчизняним письмовим історичним джерелам, він посилається на "Синопис", коли згадує двох учених мужів Кирила і Мефодія, "коим приписывается изобретение словенских письмен и первый перевод Евангелия и Апостола на словенский язык"<sup>83</sup>. З прийняттям християнства пов'язується у "Записках" і "самая блестящая в летописях древней России эпоха" князя Володимира: "Суеверие, варварство и невежество исчезли, как правитель сей ввел в России восточную христианскую веру, построил церкви, призвал ученых мужей, скульпторов, архитекторов и музыкантов, завел публичные училища, богодельни, странноприемные дома"<sup>84</sup>. Маркович навіть наголошує, що "руссы заимствовали много от византийцев"<sup>85</sup>.

Розповідаючи про військову могутність і міжнародну славу землі русів за князювання Володимира і Ярослава, Я. Маркович згадує богатирів, "кой приводили в страх и трепет врагов отечества", докладно описує родинні зв'язки київських князів з королівськими дворами Західної Європи, не забуває найважливіші історичні факти культурного розвитку країни — такі, як створення зводу юридичних законів — "Руської правди" і початок літописання. Проте ця захоплено-піднесена розповідь завершується похмурим висновком про "начало мрачных времен", "вражды и ужаса", "раздоров" з кінця X ст., чим "воспользовался Батый, взял Киев, умертвил нескольких князей и митрополита"<sup>86</sup>.

Власне цим закінчується перша (суто історична) частина "Записок о Малороссии", і висловлюється обіцянка продовжити виклад історії у наступній частині (главі). Вона справді хронологічно продовжує розповідь про історію країни, "называемой ныне Малороссиею", яка "со времен Олега до великого князя Владимира ... составляла одну область, но в начале первого на десять века она разделена была на три княжества, Киевское, Черниговское и Северное, коими правили удельные князья. По завладении сих княжеств Литвою переименованы оные Малою Россиею в отношении к той большой части России, которою русские князья владели"<sup>87</sup>.

На двох наступних сторінках автор подає стислу за формою і багату за змістом інформаційно-енциклопедичну довідку з політичної історії українських земель: під Польщею (згадані королі: Казимір Ягелович, який створив на цих землях воєводства і повіти, запровадив магдебурзьке право, призначив своїх правителів - воєвод, суддів, старост і каштелянів і разом з тим наділив землями вірних і хоробрих людей "из тамошних жителей"); Стефан Баторій, який поступився козакам землями Придніпров'я, "кои прозваны потом Украиною, т. е. пограничною землею"); під Росією (з імперських правителів згадані: Петро І (автор не називає його Великим — улюблене визначення російських істориків), при якому Мало-росія (-Україна — фактично ж йдеться про територію Гетьманщини) була

поділена на 10 полків, які, в свою чергу, поділялися на сотні, та 20 повітів із земським і підкоморським судом у кожному, названо й резиденції українських гетьманів — Батурин і Глухів; Катерина II, яку автор характеризує як руйнівницю автономного українського самоврядування, при якій "все сии установления совершенно исчезли" та "учреждены были в Малороссии три наместничества, три епархии".

Далі у "Записках" подано демографічну характеристику населення утвореної 1796 р. з колишньої території Гетьманщини (Чернігівщина і Полтавщина) Малоросійської губернії: загальна кількість населення близько трьох мільйонів чоловік, з яких, крім "природних малороссиян", названо також греків, вірмен, німців, євреїв, циган (характерно, що росіяни не згадуються, а їх фактичну присутність у Малоросійській губернії як постійних мешканців автор зафіксував термінами "раскольники или старообрядцы", тим самим даючи читачеві зрозуміти, що йдеться про невелику групу населення, відокремлену від його решти спеціальним юридичним статусом безпосереднього підпорядкування представникам імперської влади (без контактів з автономними чи напівавтономними органами місцевого самоврядування); і навіть охарактеризовано "торговое и производственное занятие" кожної з цих етнічних груп "поселенцов"<sup>88</sup>.

"Природних же малороссиян" — основне населення країни Я. Маркович поділяє на 4 класи (дворяни, міщани, козаки і мужики), приділяючи основну увагу роз'ясненню питання про їх походження. На його думку, українські дворяни походять з польської шляхти і української козацької старшини, їм надавали дворянські права ще польські королі, а цар Олексій Михайлович навіть "жаловал в Малороссии дворянскими грамотами татар і жидов, принимавших христианскую веру" (О. Лазаревський з цього приводу зауважував, що такі факти є поодинокими, хоча сам же, досліджуючи генеалогію українських дворянських родів, доводив єврейське походження і Маркевичів, і Герциків. їм подібних було немало. Адже й дружина гетьмана Івана Скоропадського, про реальне значення якої у козацькому самоуправлінні народ склав приказку "Настя носить булаву, а Іван — запаску", походила з єврейської (звичайно, вихрещеної) родини)<sup>89</sup>.

Про міщан Я. Маркович пише, що основу їх становлять купці та різні промисловці. З XIV ст. вони мають своє самоврядування (магістрати, війти, бургомістри, райці) на базі магдебурзького права<sup>90</sup>. Тим самим автор "Записок" ніби підтверджував історичну правомірність не так уже й давно (за Катерини II) публічно висловлюваних українськими міщанами вимог визнати їхні стародавні права і привілеї, зафіксовані у положеннях магдебурзького законодавства. Слід нагадати, що саме міщани Глухова — адміністративного центру Гетьманщини відзначалися стійкістю своїх автономістських переконань, на що президент Малоросійської колегії Петро Рум'янцеv уважав за потрібне звернути окрему увагу Катерини II: мовляв, "не хотела они ни городского, ни земского и никакого нового учреждения, а всюю утверждали прежние права и вольности"<sup>91</sup>.

Найбільше ж місце у характеристиці соціальної структури Гетьманщини у "Записках о Малороссии" відведено козацькій верстві. Це цілком природно, бо саме вона становила основу української державності, що так чи інакше панувала на Лівобережжі ціле століття. Ще свіжою наприкінці XVIII ст. була незагоєна рана у серцях українських патріотів, до яких належав і Я. Маркович, завдана російським царизмом козацькому самоврядуванню, яке фактично було зведене нанівець. Отже, Я. Маркович вважав своїм обов'язком доповісти сучасникам — землякам правду про

славу і гордість України — її козацьку верству, яку всіляко намагалися знехтувати чи принизити, а то й зганьбити по-великодержавницькому настроєні найвищі урядовці Російської імперії та їх ідеологічні прислужники в усіх сферах культури і науки.

Вказавши на існування різних гіпотез про походження українських козаків, найвірогіднішою Я. Маркович вважає ту, що пов'язує їх з боротьбою українського народу в XVI—XVII ст. проти набігів кримських татар, і термін "козак" виводить з татарської мови як позначення легко озброєного вояка. З провідників козаків він згадує лиш одного — їх першого організатора Остапа Дашкевича, якого новітня українська історіографія характеризує як "першого спеціаліста з татарських справ" <sup>92</sup>.

З польських королів Я. Маркович також називає тільки двох, що допомагали українським козакам як надійній збройній силі проти нападників з Криму, а саме — Сігізмунда I і Стефана Баторія. Автор так формулював визначальну роль козацтва у середньовічній історії українського народу: "От сих Козаков произошли и украинцы, составлявшие прежде малороссийское войско" <sup>93</sup> (таке ототожнення козака і українця цілком відповідало традиційній патріотичній громадській думці, узагальненій в етнографічно-історичних працях і творах красного письменства: в них ототожнювалася українська нація і нація козацька).

Від екскурсу в історичне минуле Я. Маркович переходить до характеристики сучасного йому стану козацької верстви. Передусім він вказує, що до останньої тепер входять не вояки, а й сільські мешканці, які, проте, не є простими селянами, бо мають окремі права, зокрема щодо торгівлі вином. "С некоторого времени начали они переселяться в прежнее Екатеринославское наместничество или нынешнюю Новороссийскую губернию; но несмотря на то остается их в Малороссии еще весьма много, где и живут отдельно или вместе с крестьянами", <sup>94</sup> — такий логічний місток від соціальної характеристики українського козацтва до українського селянства прокладає у своїй розповіді Я. Маркович. Характеристика останнього найстисліша, але дуже виразна за авторським ставленням, що нібито давало підставу радянським історикам звинувачувати автора "Записок о Малороссии" у реакційності поглядів на селянство та урядові заходи щодо його закріпачення <sup>95</sup>.

Насправді Я. Маркович не був реакціонером, а був сином свого часу і свого стану (верстви). Між дворянством і селянством існувала соціальна прірва, і мало хто вбачав у ній соціальну несправедливість. Тому ми — люди кінця XX ст. повинні сприймати думки людей кінця XVIII ст. цілком спокійно, без емоційного напруження, без ідеологічного таврування, а як відображення громадського світогляду певної епохи. Отже, й до оцінки того, що написано у "Записках о Малороссии" про селянство, слід підходити з точки зору інформативності даного фактичного матеріалу, звичайно, розуміючи, що автор подає його у власній інтерпретації. А якщо так, то для читачів наведений нижче фрагмент "Записок" цілком відповідав своєму призначенню. Ось його повний текст: "Малороссийские мужики назывались прежде посполитыми и имели свободу переходить от одного господина к другому. Происходившие от того великие беспорядки и нарушение самого спокойствия жителей суть те главнейшие причины, кои понудили уничтожить сию кочевую их жизнь; и с того времени они начали заниматься трудами и промыслами" <sup>96</sup>.

В цілому більш-менш вдалою була фактично перша зроблена Я. Марковичем спроба стратифікації сучасного йому суспільства України у межах головним чином Лівобережжя. Це піднесло значення "Записок о Малороссии" саме як енциклопедичної праці з українознавства. Зокрема,

в третій главі подано "фізичний" (природознавчий) опис краю, а в четвертій — "характеристика малоросіян". О. Лазаревський вважав її найцікавішою частиною книги.

На його думку, "обе эти главы основаны на личных наблюдениях автора, который при этом выражает иногда и личные свои вкусы" <sup>97</sup>.

О. Лазаревського підтримав інший видатний український історіограф Д. Дорошенко, який навіть процитував вислів Я. Марковича про навколишнє природне середовище: "Кто имеет чувствительное сердце, кто удовольствие духа своего полагает и находит в рассматривании природы, тот, обозрев Малороссию, конечно назовет ее страной, где природа является в изыснном великолепии. По крайней мере я так называл ее в моем сердце!" <sup>98</sup>

Маркевичеві висловлювання про всі компоненти природи України (клімат, поверхня, водні ресурси, флора і фауна) вражають яскравою образністю. Пригадавши свідчення якогось джерела про те, що поляки називали Україну молочною і медовою землею, Я. Маркович додає від себе: "можно именовать ее еще страной обилия и приятностей. Здоровый климат, красота местоположения, великое плодородие земли и разнообразие произведений суть преимущества, по коим она заслуживает такое имя" ". До речі, таким самим панегіриком Україні та її постійним мешканцям, яким розпочинається третя глава "Записок", завершується четверта. Автор повторює свою думку, прагнучи викликати у читачів симпатії до його Батьківщини: "Украина с своими богатыми степями, великим скотоводством и добродушными жителями есть другая Швейцария. Поляки называют ее молочной землею, потому что жители кормятся больше молочным, и даже мужчины не стыдятся доить овец" <sup>100</sup>.

З сприятливими природними умовами автор "Записок" (послідовний прихильник географічного детермінізму в наукових дослідженнях) пов'язує основний вид занять населення: "Хлебопашество — главный источник народного благоденствия — от самой природы в таком состоянии, какого только требовать можно". Лівобережну Україну у природному відношенні він розглядав не як єдине ціле, а поділяв її на три географічні зони ("смуги"): північну, південну і середню. "В каждой из оных не токмо климат, свойство края и произведения, но даже состояние и характер людей отличны" <sup>101</sup>.

*Північна смуга (лісова сторона або Полісся)* характерна природними багатствами лісів і рік, корисними копалинами (від глин до руд), деревина вивозиться звідти у порти Балтійського і Чорного морів. І тут же дає багатозначне, як би ми сьогодні сказали, антиалкогольне зауваження: "Вообще Малороссия в старину была лесом гораздо обильнее нынешнего. Всякий догадается, что главнейшая причина того есть винокурение, производящееся в ней еще с XIII века" (до речі, датування Я. Маркович обґрунтовує такою приміткою: "Можно действительно сказать, что винокурение известно стало в Малороссии в XIII веке, по тому, что когда наследник Батыев Сартак позволил возобновить в Киеве Княжение и Митрополию; то россияне начали опять торговать с генуэзцами, обладавшими приморскими городами Таврии, а сии, как известно, умели уже тогда (по знакомству с арабами, первыми изобретателями винокурения) делать из хлебных зерен крепкое вино" <sup>102</sup>).

Характеристика *південної смуги*, відомої, як вказує автор, також під назвами *Україна*, *Степ* і *Поля* (а тамтешніх мешканців називають українцями, степовиками і польовиками), у "Записках" є найдокладнішою порівняно з двома іншими. Знову підкреслюється залежність виробничої сфери людей від природи: "Здесьнее хлебопашество, пчеловодство и ско-

товодство лучшее во всей Малороссии" (далі конкретизується, як і чим орють землю, що сіють і садять, як збирають урожай і як його зберігають, які рослинні культури вирощують тільки тут, зокрема тютюн, аніс, турецький перець, дині й кавуни, а про рогату худобу автор не забуває зазначити, що її високу якість цінували і в інших європейських землях, "особливо в Германії и Пруссии, куда гоняли его прежде для продажи", — багатозначна згадка, що звучала як докір режиму Російської імперії, яка звужила масштаби експортної торгівлі України).

Насамкінець *середня* смуга, розташована між двома першими з достатньою кількістю як лісів, так і полів. Хоча тут є й ліси і болота, але їх менше, тому повітря чистіше і здоровіше. Є й степові простори. "Пошва (тобто ґрунт. — В. С.) между Батурином, Кролевцем и Глуховым песчана и глиниста, с глубокими в некоторых местах оврагами и с довольном количеством черного и крупного леса" <sup>103</sup>.

Не виключено, що у вищих урядових колах Петербурга чи під час поїздки в Україну 1795 р. з метою збирання джерельного матеріалу для українознавчої енциклопедичної праці Я. Маркович міг ознайомитися з рукописними примірниками створеної 1786 р. високоосвіченим (мав дипломи доктора права, філософії і медицини трьох університетів — у Галлі, Лейдені та Страсбурзі) урядовцем при малоросійському генерал-губернаторі П. Рум'янцеві Опанасом Шафонським (1740—1811) інформаційно-статистичної праці "Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России". Один з таких примірників було вручено у Чернігові 1787 р. Катерині II, і його вивезли до Петербурга, другий (а може були ще й інші), безперечно, залишився у Чернігові, можливо у вищеназваного упорядника, але першоджерельні матеріали були зібрані, систематизовані і узагальнені в 1779—1781 рр. у першому варіанті "Описания Черниговского наместничества" канцеляристом Малоросійської колегії Дмитром Пащенком (1759-1809).

Звичайно, прямих відомостей про ознайомлення Я. Марковича з першим або другим варіантом опису Чернігівського намісництва немає. Згадуються ж вони тут тому, що певний смисловий зв'язок їх із "Записками о Малороссии" можна знайти і в географічних оглядах Лівобережної України. Адже використовувані Я. Марковичем терміни "Полісся", "Степ", "Україна" зустрічаються і у праці Пащенка-Шафонського, надрукованій вперше 1851 р. у Києві <sup>104</sup>.

Отже, широке коло читачів уперше ознайомилося з науковим обґрунтуванням історико-географічного районування Лівобережної України з друкованої праці Я. Марковича. Вона була первістком енциклопедично-інформаційного українознавства і цим самим відігравала певну роль у процесі започаткованого українського національного відродження як один з його науково-освітніх чинників.

Порівняно з історико-географічною та етнографічною характеристикою визначених Пащенком і Шафонським двох зон Лівобережної України Я. Маркович районував останню на три зони і кожна з них ґрунтовніше і докладніше висвітлив, зокрема, щодо локальних груп українців — мешканців тих зон. Тому цілком має рацію наш сучасник, один з провідних учених-фахівців етнографічної науки в Україні В. Ф. Горленко, який оцінював Маркевичеві "Записки" так: "...За своєю обширністю, спробою дати уявлення про саму локальну групу народу, пояснити причину її виникнення — постановка питання про етнографічні групи і райони України становить значний внесок у розвиток теорії етнографії. Це вже була спроба розв'язання проблеми виділення етнографічних районів і груп українців" <sup>105</sup>.

До цього слід додати, що, крім високо оціненого фахівцем історико-географічного і етнографічного фрагменту третьої глави "Записок", їх четверта глава цілком етнографічна. Свою логіку послідовного переходу у викладі порушених у праці проблем (від історичних через природознавчі до етнографічних) Я. Маркович обґрунтував таким художньо-образним філософським розумуванням: "Говорят, что дух человека есть зеркало окружающих его предметов, миниатюрный портрет страны, где он основал свое жилище; это справедливо и потому, что жители счастливой положением Малороссии не были никогда номадами и не могут быть варварами" <sup>106</sup>.

Отже, в цій главі автор декларує споконвічну прив'язаність українців до рідної землі та властиві їм почуття піклування про утримання її у належному порядку. А для найнадійнішого переконання читачів у об'єктивності викладеної ним етнографічної характеристики українців розпочинає її з посилань на відповідні висловлювання іноземців.

Насамперед він цитує перекладений ним на російську мову фрагмент про Україну з виданої 1796 р. у Німеччині книги Фрібе "Про російську торгівлю, народногосподарську культуру та ін.". Німецький учений, що відвідав Україну, був не тільки вражений високим рівнем загального розвитку її промисловості й торгівлі, а й старанністю українців при веденні індивідуального домашнього господарства. Мабуть, імпонувала Фрібе ця риса типового українця схожістю з німецьким менталітетом, і він зворушений тим, що "садики его с огородною зеленью и разного рода плодами служит доказательством его прилежности и исправного хозяйства", а далі навіть робить узагальнюючий висновок про українську ментальність: "Малороссияне важны, верны, открыты без рабского унижения и без подлой лести, меньше употребляют горячие напитки, нежели великороссияне, и любят музыку" <sup>107</sup>.

Подібні риси етнічно-національного характеру українців відзначав і аташе французького посольства у Петербурзі Жан Бенуа Шерер. Зроблений Я. Марковичем російський переклад відповідного місця з виданої у Парижі 1788 р. його книги "Аннали Малої Росії, або історія запорозьких та українських козаків, чи Малої Росії, від її початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів" знаходимо у "Записках о Малороссии". Натхненний такими захопленими оцінками іноземців, автор "Записок" не втримується від тотожних висновків про позитивні риси своїх земляків, що виявляються у їх гостинності, постійній готовності допомагати знедоленим тощо. Щоправда, прагнучи виставити себе перед читачами об'єктивним суддею, Я. Маркович, характеризуючи менталітет кожної з локальних етнічних груп трьох географічних зон Лівобережної України, вказує на наявність у їх типових представників і не дуже привабливих рис: "некоторый род апатии и холод" у північних малоросіян, що їх називали литвинами; українці - степовики "кажутся изнеженными и роскошными..., наделены нужными для жизни и для самого удовольствия в жизни так обильно, что не знают многих забот и спокойны".

Найідеальніший тип, на думку автора, — мешканці середньої смуги: вони "составляют как бы средину между литвинами и степовиками; однако они замысловатее первых и проворнее последних... Наречие их лучшее и приятнейшее во всей Малороссии" <sup>108</sup>.

Безумовно, це явно суб'єктивістські визначення ученого, який оголосив земляків з своєї "малої батьківщини" (саме середньої смуги Лівобережжя із згадуваними ним містами Переяславом, Ніжином, Борзною, Батурином, Кролевцем і Глуховим) носіями найпозитивніших рис ідеаль-

ного українця. А патріотичні перехльости Я. Марковича можна пробачити заради поваги до його щирих почуттів патріота всієї України, працю якого В. В. Кравченко назвав справжнім панегіриком українській мові, одним з перших у тогочасній літературі<sup>109</sup>. Викликає симпатію позиція Я. Марковича у цьому основоположному питанні процесу українського національного відродження. Наведемо хоча б такі поетичні рядки з характеристики української мови та її історії: "Он (тобто "язык" - В. С.) нежен, приятен и наполнен поэтическими выражениями, уменьшительными словами, кои произошли конечно не от другого чего, как от тонкого чувства его изобретателей. Можно назвать его языком любви, или по крайней мере весьма способным выражать живое чувство любви"<sup>110</sup>.

Ці висловлювання підкріплюються не менш патетичними авторськими міркуваннями про українську народну пісню, її місце і значення у громадському та особистому житті українців. Цей панегірик українській пісні — один з перших у вітчизняній літературі, попередник ще яскравішого, але пізнішого гоголівського висловлювання на цю тему. Я. Маркович дав доволі повний, хоч і стислий етнографічний нарис українців, торкнувшись і особливостей їх одягу, зачіски та гоління чоловіків, буденних і святкових звичаїв та обрядів тощо. П'ята глава містить природознавчу характеристику України, великих і малих рік, починаючи від головної -- Дніпра з Києвом, з уславленим гетьманом Сагайдачним, островом Хортиця на нижньому Подніпров'ї і кінчаючи такою маленькою річкою, як Реть ("при коей стоит город Кролевец").

Насамкінець шоста (остання) глава інформує про природні копалини в Україні: глини, піски, вапняки, каміння, солі, руди. Вона побудована на відомостях, почерпнутих автором з різних публікацій, його власних відкриттях у ході польових геологічних пошуків.

О. Лазаревський, який вивчав архів Я. Марковича, констатував, що померлий однаковою мірою захоплювався як науками гуманітарного, так і природознавчого циклу і виявляв глибоку обізнаність у них, що доводять як чернетки, так і виписки з першоджерельних матеріалів. На жаль, побачила світ лише перша частина грандіозного фундаментального енциклопедичного видання. Проте й те, що з'явилося, залишило помітний слід в історії України, її культурі, процесі українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст.

Знаменно, що відзначення 200-річчя виходу в світ праці Я. Марковича збіглося з розпочатою 1998 р. роботою по підготовці першого в незалежній Україні енциклопедичного видання. Йдеться про п'ятитомну енциклопедію історії України. Головною установою, на яку урядом покладено відповідальність за реалізацію цього державного замовлення, є Інститут історії України НАЛУ. З далекого 1798 р. від ученого-одинака приймає естафету висококваліфікований колектив науковців провідного в галузі історичної науки в Українській державі науково-дослідного інституту.

<sup>109</sup>Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - С. 61.

<sup>110</sup> Там же.-С. 59, 81.

<sup>111</sup> Г о р л е н к о В. Ф. Указ. соч. - С. 39.

<sup>112</sup> S a u n d e r s D. Op. cit. - P. 132.

<sup>113</sup> Лазаревский Ал. Указ. соч. — С. 88.

<sup>114</sup> Там же. - С. 89.

<sup>115</sup> Там же. - С. 87.

<sup>116</sup> Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — С. 9.

<sup>117</sup> М а р к о в и ч Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб., 1898.-Ч. I.

- <sup>70</sup> Цит. за: Кравченко В. В. Назв, праця. - С. 128, 195.
- <sup>71</sup> Saunders D. Op. cit. - Р. 11, 91, 94-95.
- <sup>72</sup> История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. - М., 1846. - С. 2.
- <sup>73</sup> Кравченко В. В. Назв, праця. — С. 153.
- <sup>74</sup> Там же. - С. 152, 153.
- <sup>75</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 3, 5, 6, 7, 11.
- <sup>76</sup> Гердер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Биографии. - М., 1993. - Т. 4. - С. 16.
- <sup>77</sup> Січинський В. Чужинці про Украшу. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - К., 1992. — С. 158.
- <sup>78</sup> Марченко М. І. Назв, праця. - С. 129, 130.
- <sup>79</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 2—3.
- <sup>80</sup> Кравченко В. В. Назв, праця. — С. 155.
- <sup>81</sup> История Русов. - С. 4.
- <sup>82</sup> Кравченко В. В. Назв, праця. - С. 155.
- <sup>83</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 7.
- <sup>84</sup> Там же. - С. 20.
- <sup>85</sup> Там же. - С. 26.
- <sup>86</sup> Там же. - С. 28.
- <sup>87</sup> Там же. - С. 29.
- <sup>88</sup> Там же. - С. 34.
- <sup>89</sup> Там же. - С. 37; Лазаревский Ал. Указ. соч. - С. 92.
- <sup>90</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 38.
- <sup>91</sup> Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. - Нежин, 1917. - Ч. I. - С. 327.
- <sup>92</sup> Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. I. — С. 154.
- <sup>93</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 39.
- <sup>94</sup> Там же. - С. 40.
- <sup>95</sup> Марченко М. І. Назв, праця. - С. 131-132.
- <sup>96</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 41.
- <sup>97</sup> Лазаревский Ал. Указ. соч. — С. 93.
- <sup>98</sup> Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - С. 67.
- <sup>99</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. - С. 42.
- <sup>100</sup> Там же. - С. 66.
- <sup>101</sup> Там же. - С. 44.
- <sup>102</sup> Там же. - С. 45.
- <sup>103</sup> Там же. - С. 44-54.
- <sup>104</sup> Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малые России. — К., 1851. — С. 515.
- <sup>105</sup> Горленко В. Ф. Указ. соч. — С. 74.
- <sup>106</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. - С. 55.
- <sup>107</sup> Там же. - С. 56.
- <sup>108</sup> Там же. - С. 68.
- <sup>109</sup> Кравченко В. В. Назв, праця. - С. 45.
- <sup>100</sup> Маркович Я. Записки о Малороссии. — С. 57.